

המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר

תשכ"ז-תשפ"ד

מאת פרופ' שולמית אליצור

חברת האקדמיה

למן שלהי תקופת התלמוד החלו משוררים בני ארץ ישראל ללוות את התפילה בבתי הכנסת בשירים שנועדו להחליף חלקים מתפילת הקבע. שירים אלה מכונים "פיוטים". מדובר בשירה מפותחת ועשירה, משוכללת בצליליה ובמקצביה, מלאה ברמזים לפסוקים ולמדרשים, ומשלב מסוים – גם מחורזת בחרוזים עשירים. אין ספק שמבחינת קהל המתפללים באותם ימים הייתה השמעת הפיוט בבית הכנסת אירוע תרבותי חשוב, והשומעים ציפו לפייטן העובר לפני התיבה ומשמיע יצירה חדשה בכל תפילה מרכזית.

הפיוטים נועדו להתחדש שוב ושוב, והפייטנים חיברו, דור אחר דור, קטעי שיר רבים מספור. השירה הפייטנית, שהייתה מלכתחילה אליטיסטית ונועדה לבתי כנסת של תלמידי חכמים, התחבבה במרוצת השנים על המוני העם, וגם בבתי כנסת פשוטים ציפו המתפללים שחזניהם יחדשו קטעי שיר. למן המאה התשיעית ואילך התפשטה השירה הפייטנית גם למרחבים גאוגרפיים חדשים, והחלה להתחבר גם במרחב הנוצרי, מדרום אירופה (איטליה והבלקן) ועד צפונה (אשכנז וצרפת), וגם בארצות האסלאם, מבל במזרח ועד צפון אפריקה וספרד במערב. יצירת הפיוטים נמשכה שנים רבות, ולא חדלה אפילו בעת החדשה. גם השימוש בפיוטים בבתי הכנסת נמשך עד היום.

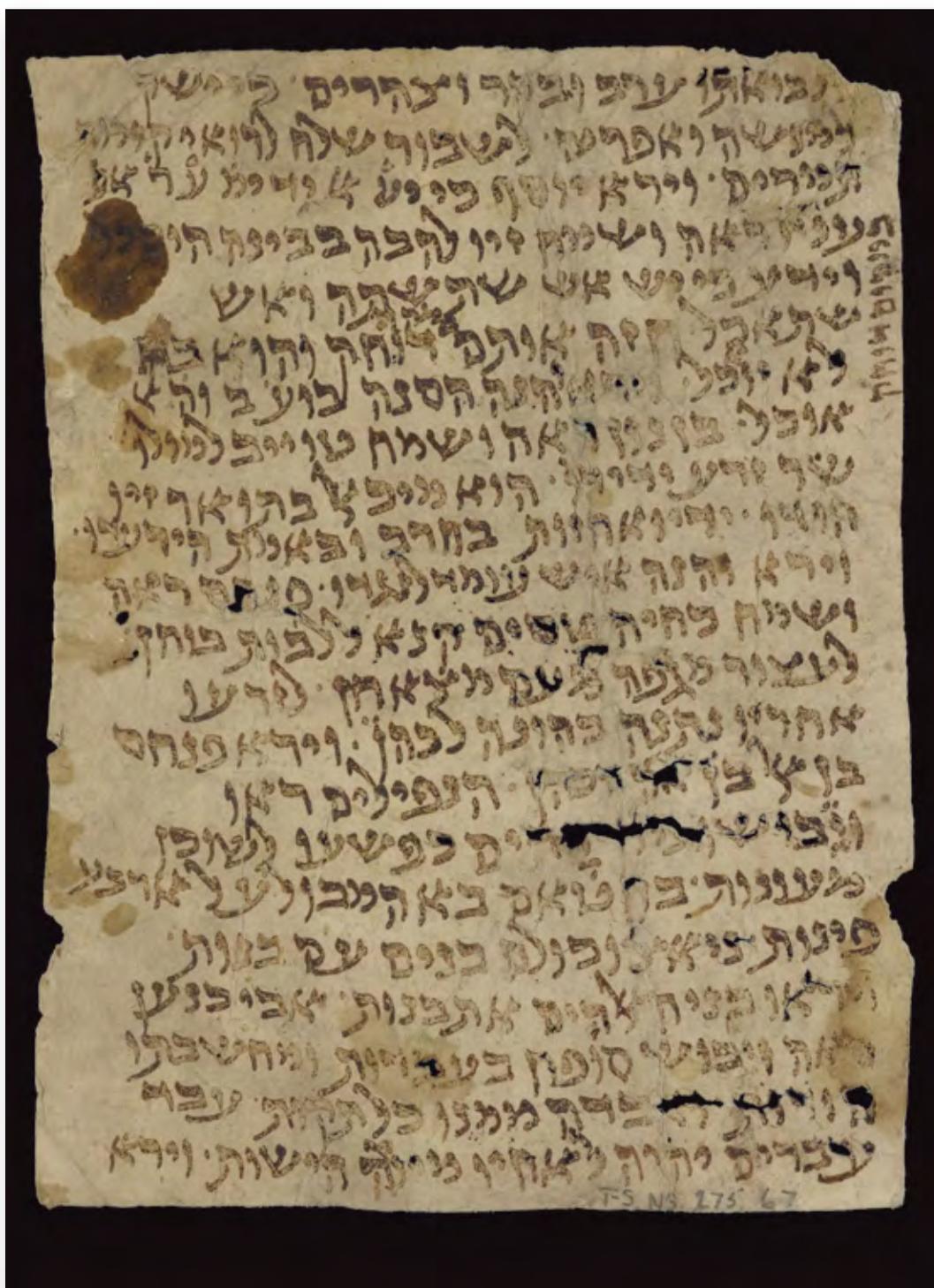

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S H 7.9. קטעים משבעות לליל פסח ולסוכות, פרי עטו של ר' אלעזר בירבי קליה. באדיבות הנהלתה של ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

פיוטים עתיקים השתמרו במחזורי הקהילות ברוב תפוצות ישראל. אבל במרוצת השנים עברו הפיוטים תהליכים של התקבעות, וקהילות רבות שימרו מבחר מצומצם של פיוטים ואמרו אותם כמעט דרך קבע. בד בבד התחלפה השירה הקדומה בחלקה הגדול בפיוטים מאוחרים ו"מודרניים" יותר. משום כך רוב הפיוטים שהתחברו בארץ ישראל ובמזרח בתקופות קדומות לא שרדו במחזורים שהגיעו לידינו, ואף שמם של רבים מגדולי המשוררים שקע בתהום הנשייה.

שינוי מהותי בהיכרותנו עם גודל היצירה הפייטנית הקדומה ועם רבים מהשירים שהתחברו באלף הראשון לספירה חל בשלהי המאה התשע־עשרה, עם גילוי הגניזה הקהירית: בגניזה נמצאו יותר מ-250,000 כתבי יד, ובהם כל מה שנכתב בקהילות ישראל באותיות עבריות, בעיקר בין המאה העשירית למאה השלוש־עשרה, כגון קטעי מקרא, משנה, תלמוד ומדרשים; חיבורי דקדוק, קטעים מאגיים, שטרות ואף מכתבים אישיים שנכתבו בדרך כלל בערבית יהודית באותיות עבריות; וכמובן גם קטעי תפילה ופיוט. כל אלו הושלכו לגניזה אחרי שבלו ויצאו מכלל שימוש, שהו שם במשך מאות שנים והוסיפו להתפורר, והוצאו מן הגניזה כשהם בדרך כלל במצב השתמרות קשה. הקטעים גם התערבבו והתפזרו בין ספריות שונות ברחבי העולם.

כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 275.67. קטע מקדושתא לסדר 'זירא בלק' (במדבר כב, ב) לפייטן בשם יהודה. באדיבות הנהלת ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

קטעי גניזה רבים מאוד מכילים פיזטים, ושיעורם מכלל הקטעים הוא כ-15%. הקושי בפיענוח ובשחזור הפיזטים מן הגניזה גדול במיוחד: בשעה שלחוקרי מקרא ותלמוד יש טקסט ידוע, וקטעי הגניזה מוסיפים לו בדרך כלל רק דיוקי נוסח, רוב הפיזטים המתגלים בגניזה חדשים: הטקסט אינו ידוע, והחוקר נדרש לפענח אותו מתוך כתבי יד שהם לעיתים קרועים או מחוקים. גדול החוקרים של פיזטי הגניזה במחצית הראשונה של המאה העשרים, מנחם זולאי, תיאר את מצב החומר במשל:

למה הדבר דומה: נקח עשרה אכסמפלארים של שני התלמודים, ממהדורות שונות, ונקרעם לאלפי קרעים; חציים נשרוף באש וחציים ניתן למי שלא למד תלמוד מימיו ואינו מכיר אפילו את שמות המסכתות, ונאמר לו: שב ובדוק את החומר ואמור לנו מה טיבו ומה צורתו המקורית.¹

זולאי אכן ניסה לפענח את קטעי הגניזה שהגיעו לידיו, קטע אחר קטע, ולהשליט בהם סדר. תוך כדי עבודה אף התווה דרך עקרונית לקטלוג שיטתי של הפיזטים. הוא הבין שמצב הקרעים מחייב שימוש בכל פרט המספק מידע: אין די בקטלוג השירים על פי תחילותיהם, שכן לעיתים קרובות הקטעים קרועים ותחילת הפיזטים חסרה, ולעיתים אפילו סופם אינו עומד לפנינו. צריך אפוא להכין קטלוגים גם לרפרנים (פזמונות) המסומנים בפיזטים; לחרוזיהם הקבועים; למילות קבע או לפסוקי מקרא המשמשים בהם קישוט וכדומה. זולאי עצמו הגיע למסקנות אלו בסוף ימיו, אחרי שכבר עבר באופן שיטתי פחות על אלפי קטעי גניזה, ולא הספיק להוציא את התוכנית אל הפועל.

פרופ' עזרא פליישר ז"ל

תוכניתו של זולאי החלה לקרום עור וגידים בשנת תשכ"ז, בשעה שנפתח – בחסות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים – המפעל לחקר השירה והפיזוט בגניזה. את פתיחת המפעל יזמו פרופ' חיים שירמן ופרופ' עזרא פליישר; האחרון אף קיבל על עצמו את ביצוע העבודה, ובמשך ארבעים שנה, עד לפטירתו, עמד בראש המפעל ובדק בעצמו – אחרי פיענוח ראשוני של סטודנטים שסייעו לו – קטע אחרי קטע, רשם את פרטיו של כל פיזוט שזיהה וקטלג אותו. המפעל שָׁפַן בספרייה הלאומית, סמוך למכון לתצלומי כתבי יד עבריים,² ולשם פיענוח הקטעים הובאו אליו בזו אחר זו קופסאות של תצלומי קטעי גניזה (פוטוסטטים), וכל אחד מהקטעים נבדק ביסודיות. פרטיו של כל פיזוט שזוהה נרשמו במעין "תעודת זהות", וכל פרט הוכנס לקטלוג ייעודי. וכך נוצרו במפעל כרטסות משוכללות, של תחילות הפיזטים וסיומיהם, סוגיהם, שמות מחברייהם וכל פרט נוסף הקשור להם והעשוי לסייע בזיהוי חלקים נוספים שלהם.

פרופ' עזרא פליישר ז"ל

עם כניסת עולם המחשוב לחקר מדעי הרוח הועברו כל הנתונים שבכרסות למאגר ממוחשב משוכלל, המאפשר חיפוש ובדיקה על פי כל אחד מהפרמטרים שהוקלדו קודם לכן בכרסות ואף מציע חיפוש משולב של כמה פרמטרים בעת ובעונה אחת.

עם השנים הוחלפו הסטודנטים שעזרו בעבודת הקטלוג בעובדת קבועה אחת, ד"ר שרה כהן, המלווה את עבודת המפעל זה עשרות שנים, והיא עמוד התווך שלו. היא שביצעה את רוב עבודת המחשוב, והיא שמפענחת ומקטלגת את הקטעים, תחילה בניהולו של פרופ' פליישר, ומאז פטירתו (בתשס"ו) – בפיקוחה של כותבת השורות הללו.

בחמישים ושבע שנות קיומו פוענחו וקוטלגו במפעל בסביבות 35,000 כתבי יד, שהם הרוב המוחלט של קטעי הפיוט שבגניזה. המאגר מכיל היום יותר מ-172,000 כותרים, מתוכם קרוב ל-100,000 פיוטים שזוהו בכתבי יד מן הגניזה הקהירית ומאוסף פירקוביץ; האחרים הם אזכורים של פיוטים שנדפסו בממות שונות, וגם הם הוכנסו למאגר, לתועלת החוקרים. החומר שבמאגר משולב באתר הספרייה הלאומית, אך יש לציין שהדבר נעשה באופן המקשה עד מאוד את השימוש בו. רוב החוקרים המעוניינים במידע מן המאגר פונים ישירות אל עובדות המפעל. ואכן, חוקרים רבים בארץ ובעולם נעזרים במאגר, והוא כבר שימש בסיס לעשרות רבות של ספרים ומאמרים. בזכות השדות המגוונים המאגר

מאפשר לא רק את איסוף כל יצירותיו של פייטן זה או אחר, אלא גם "חתיכים" אחרים, כגון מחקרים המוקדשים לכל הפיוטים מסוג מסוים או פיוטים הכוללים קישוט תבנית מטיפוס ייחודי. כל אלו לא היו מתאפשרים לולי תמיכתה רבת השנים של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

לאחר עשורים רבים הסתיימה, בראשית מאי 2024, תמיכת האקדמיה למדעים במפעל, והוא עבר לרשות הספרייה הלאומית. עדיין יש כמה אוספי גניזה שלא קוטלגו – קטלוג אוסף פירקוביץ שבסנקט־פטרבורג (שחלקו מקביל לגניזה הקהירית ובחלקו כתבי יד מאוחרים יותר) עדיין בעיצומו – ועדיין דרושה הגהה יסודית של חלק גדול מהחומר, גם משום שהנתונים שנוספו במרוצת השנים מאפשרים זיהוי מחודש של קטעים רבים, וגם מפני שאפשר היום להיעזר בסריקות המשובחות של קטעי הגניזה הזמינות במרשתת באתר מיסודו של דב פרידברג והמאפשרות לזהות חומרים שלא פוענחו בתצלומים הפשוטים ששימשו בסיס לקטלוג. יש צורך גם בהקמת אתר נפרד ויעיל של המפעל אשר ינגיש לחוקרים את המידע שבמאגר באופן ידידותי ויאפשר שאילתות מורכבות. לשם כל אלה דרושות עוד כמה שנות עבודה. נקווה שתמצא דרך שתאפשר את השלמת עבודת המפעל לשם העמדתו הראויה לרשות הציבור הרחב. אולי אף יימצאו בדורות הבאים מי שיוסיפו למאגר גם את כל הפיוטים שבכתבי היד הרבים שמחוץ לגניזות קהיר, על פי החזון שהתווה פרופ' עזרא פליישר לפני שנים.

הערות

(1) מנחם זולאי, 'לכינוסם של פיוטי הגניזה', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת אפרים חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 35 (הדפסה ראשונה: הכינוס העולמי למדעי היהדות א [קין תש"ז], ירושלים תשי"ב, עמ' 262).

(2) במשכן החדש של הספרייה הלאומית אין חדר מיוחד למפעל אלא רק שולחן בתוך המכון לתצלומי כתבי יד עבריים.